

William James

filozofia doświadczenia religijnego

NR 2870

Mirosław Piróg

William James
filozofia doświadczenia religijnego

Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego

Katowice 2011

Redaktor serii: Filozofia
Andrzej Kiepas

Recenzent
Łukasz Trzciniński

Publikacja będzie dostępna – po wyczerpaniu nakładu – w wersji internetowej:

Śląska Biblioteka Cyfrowa
www.sbc.org.pl

Spis treści

Wstęp	7
Rozdział pierwszy	
Filozoficzne tematy w <i>The Varieties of Religious Experience</i>	13
Wstęp – z genezy <i>The Varieties of Religious Experience</i>	13
Filozoficzny punkt wyjścia	19
Darwinizm Jamesa	26
Problem zła w perspektywie religijnej	31
Jaźń podzielona – przemiana a kategoria podświadomości	38
Efekt przemiany – świątobliwość	50
Filozofia i psychologia doświadczenia mistycznego	54
Filozofia wypływająca z doświadczeń mistycznych	69
Wnioski	73
Rozdział drugi	
Filozofia religii w <i>Pragmatyzmie</i>	79
Prawdziwość doświadczenia religijnego	80
<i>Credo</i> pragmatyka	91
Kwestia prawdy	95
Rozdział trzeci	
Radykalny empiryzm a doświadczenie mistyczne	105
Doświadczenie i nowość	106
Doświadczenie religijne a nowe byty	121
Podstawowe założenia radykalnego empiryzmu	127
Pragmatyzm a radykalny empiryzm	139
Zastosowanie koncepcji Jamesa – przykład Nishidy Kitarō	142

Rozdział czwarty

Pluralistyczny panpsychizm, intymny wszechświat, skończony Bóg	149
Kwestia pluralizmu	149
Bliskość jako kategoria metafizyki Jamesa	156
Metafizyka doświadczenia mistycznego	161
Złożoność świadomości – skończony Bóg	166
Polowy model jaźni	173
Zakończenie	183
Bibliografia	189
Indeks osobowy	197
Summary	201
Zusammenfassung	203

Wstęp

Nie miałem własnego doświadczenia mistycznego, ale wystarczająco dużo mistycznego zarodka we mnie, aby rozpoznać obszar, z którego przychodzi głos, gdy go słucham.

William James¹

Cel, jaki stawiam sobie w tej książce, jest prosty i konkretny – przedstawić poglądy Williama Jamesa (1842–1910) dotyczące kwestii religii, z położeniem szczególnego nacisku na zagadnienie doświadczenia religijnego. Z jednej strony bowiem James jest znany i uznany jako autor *The Varieties of Religious Experience. A Study in Human Nature*, będącego do dziś aktualnym dziełem fundującym psychologię religii. Z drugiej strony jednak filozofowie znają Jamesa głównie jako twórcę pragmatyzmu. Rozprzestrzenienie się pragmatyzmu i polemiki, jakie wywołał jeszcze za życia Jamesa, trwające zresztą do dziś, wpłynęły na recepcję jego filozofii i zniekształciły jej obraz. Dyskusje zdominowała kwestia pragmatyzmu, a na drugim planie znalazł się zarówno radykalny empiryzm Jamesa, jak i jego przemyślenia dotyczące religii i doświadczenia religijnego ujętego jako źródło poglądów filozoficznych.

To zawężenie perspektywy nie ominęło także polskich badań nad Jamesem. Dopiero niedawno ukazała się praca B. Krawcowicz *Pragmatyzm i religia*², która prezentuje w pewnej mierze Jamesowską filozofię religii. Jak jednak pokazuje jej tytuł, nawet ona nie oddaje w pełni roli i znaczenia, jakie w całości kształcie twórczości Jamesa miała refleksja nad

---

¹ *The Letters of William James*. Ed. H. James. Vol. 2. Boston 1920, s. 210.

² B. Krawcowicz: *William James. Pragmatyzm i religia*. Wrocław 2007.

religią, prowadzona w dużej mierze poza kontekstem Jamesowskiego pragmatyzmu.

Tymczasem w badaniach nad Jamesem, które podjęto w ostatnich dwu dziesięcioleciach, coraz dobitniej akcentuje się jego znaczenie i osiągnięcia jako filozofa religii. Tacy autorzy, jak – by wymienić tylko najważniejszych – G.W. Barnard, Ch. Lamberth, H.S. Levison, E.K. Suckiel, J. Smith, wykazują, że James przede wszystkim koncentrował się na konstruowaniu specyficznej postaci poglądu filozoficznego, który można nazwać metafizyką religijną. Ja określam to mianem filozofii doświadczenia religijnego, by podkreślić element empiryczny, tak ważny dla Jamesa. Nie znajdujemy bowiem w dziele Jamesa wielu tematów związanych tradycyjnie z filozofią religii, takich jak analiza argumentów za istnieniem Boga albo analizy języka religii³. Dorobek Jamesa jest niezwykle różnorodnym amalgamatem treści metafizycznych, psychologicznych i religijnych. W swoich badaniach roztrząsał problemy, które podsuwało szeroko pojęte doświadczenie. Nadało to jego twórczości nieustającą od stu lat aktualność i żywotność. Trwający od lat dziewięćdziesiątych XX wieku renesans badań nad filozofią religii Jamesa jest najlepszym dowodem na to, że jego myśl znacznie wybiegała poza kwestie związane z pragmatyzmem.

Z osiągnięć wymienionych wcześniej badaczy korzystam w niniejszym opracowaniu. Dzięki ich interpretacjom James ukazuje się coraz wyraźniej nie tylko jako twórca pragmatyzmu czy inicjator psychologii religii, lecz jako ktoś, kto dążył do zbudowania empirycznie podbudowanej filozofii religii. Jak zgodnie podkreślają badacze, James odrzucał spekulatywne podejście do filozofii religii, oparte na rozważaniach teologicznych, gdyż uważał je za wytwór wtórny. Jego podejście nawiązywało raczej do surowych fenomenów religijnych, które pozostawiły swe ślady w tekstach i relacjach osób religijnych. Tymczasem dla scjentyściecznie nastawionej publiczności początków XX wieku – do której skierowane były jego Wykłady Giffordzkie – najważniejsze znaczenie miały powiązania między religią i nauką. Dążenia Jamesa do przedstawienia spójnego poglądu na naturę religii i doświadczenia religijnego w początkach XX wieku miały swego określonego interlokutora i adwersarza zarazem. Był nim naukowy racjonalista (*scientific rationalist*, jak go określa E.K. Suckiel⁴), przedstawiciel „lekarskiego materializmu”, z którym James polemizuje w pierwszym rozdziale *The Varieties of Religious Experience...* To

---

³ Zob. B. Davies: *Wprowadzenie w filozofię religii*. Tłum. W.J. Popowski. Warszawa 2007.

⁴ E.K. Suckiel: *Heaven's Champion. William James's Philosophy of Religion*. Indiana 1996, s. 14.

jedna z przyczyn, które zaważyły na tym, że Jamesowskie filozofowanie o religii nie skupiało się wokół typowych tematów z zakresu filozofii religii. Wprost przeciwnie, James miał zamiar, rozpoczynając od pragmatycznego i empirycznego stanowiska filozoficznego, pokazać nowy sposób rozważenia kwestii religii. Bodziec do nowego podejścia stanowiła chęć pogodzenia empirycznego podejścia nauki do kwestii doświadczenia religijnego z religijnym ujęciem jego rzeczywistości. Był to program syntetyzujący naukę i religię, program *science of religions*.

Przedsięwzięcie Jamesa, najpełniej przeprowadzone w jego *The Varieties of Religious Experience...*, a kontynuowane praktycznie we wszystkich kolejnych książkach i w artykułach publikowanych aż do śmierci, było nader ambitne. Postawił sobie bowiem za cel zbudowanie całościowego poglądu metafizycznego, który uwzględniałby z jednej strony najnowsze badania nad człowiekiem, jego naturą fizyczną i psychiczną, a z drugiej strony pozostawiałby otwarte możliwości uznania istnienia Boga i religijnej interpretacji rzeczywistości. Bez wątplenia, całościowy program filozoficzny Jamesa był nastawiony na skonstruowanie takiego ujęcia rzeczywistości, które pozwoliłoby człowiekowi religijnemu uznać ją za swoją. Rozwijana w ostatnim dziele Jamesa, zatytułowanym *A Pluralistic Universe...*, kategoria intymnego wszechświata w pełni odpowiada tym zamierzeniom. Wizja rzeczywistości, w której ramach James chciał oddać swoje widzenie świata – zgodnie z jego podstawowym założeniem, że każdy pogląd filozoficzny jest tylko ekspresją konkretnej osobowości filozofa – to wizja świata, w którym może żyć cały człowiek, a nie tylko jego intelekt. Podtytuł *The Varieties of Religious Experience* brzmi: *A Study in Human Nature*. Gdy połączymy to sformułowanie z Jamesowskim rozumieniem filozofii, otrzymamy spójny program filozoficzny, który miał się ziścić w dokonaniu takiej interpretacji filozoficznej rzeczywistości empirycznej, w której ramach możliwe będzie przeżywanie świata na sposób *homo religiosus*, a jednocześnie zgodne ze współczesnym podejściem naukowym. James pojmuje bowiem religię jako nieusuwalny element ludzkiego doświadczenia świata, element, który w takim razie musi być do pogodzenia z innymi manifestacjami natury ludzkiej, a zwłaszcza z nauką. Ten ambitny program pozostał wprawdzie w dziele Jamesa tylko obietnicą, jednak jego rozważania okazują się na tyle inspirujące, że dziś, po ponad stu latach od jego śmierci, podejmowane są one na nowo.

Za najbardziej inspirujące należy uznać badania Jamesa nad połączeniem religijnej wizji rzeczywistości, zaczerpniętej z doświadczeń religijnych, z wizją, która wyłania się z filozoficznie pogłębionej refleksji nad naukowym obrazem świata. Za czynnik mediatyzujący między sferą religii i nauki przyjął kategorię podświadomości. Na jej podstawie stworzył psychologię religii, która w świecie dzisiejszym osiągnęła już poziom po-

zwalający na pierwsze uogólnienia i na podjęcie badań prowadzących do zbudowania wstępnej syntezy. Dziś badacze – niestety, w dalszym ciągu nieliczni – uznają już, że prowadzenie badań nad religią nie jest możliwe bez solidnego zaplecza filozoficznego. Celem mojego opracowania jest zatem przybliżenie intuicji Jamesa, które mogą zostać w pełni docenione dopiero w naszych czasach. Przez lata, które upłynęły od jego śmierci, nasza wiedza na temat religii i doświadczenia religijnego wzbogaciła się w sposób niepomiarowy. Dlatego warto dziś przypomnieć to, co miał do powiedzenia autor *Odmian doświadczenia religijnego*, bo tak powinien brzmieć w tłumaczeniu tytuł jego podstawowego dzieła.

Pomimo wielu ograniczeń i pominięć myśl religijna Jamesa jest niezaprzeczalnie aktualna, co podkreśla w swej książce Ch. Taylor⁵. To, co z punktu widzenia psychologii uchodzi za wady głównego dzieła Jamesa, z punktu widzenia filozofii jest jego zaletami⁶. Jak zauważa Taylor: „Niezwyczajnie jest to, że tak głęboko wniknął w naturę zasadniczej cechy naszej podzielonej epoki. W pewnym sensie »doświadczenie« religijne – początkowe przeczucia i intuicje, które uważamy za coś, za czym musimy podążać – nigdy wcześniej nie miało tak kluczowego znaczenia jak dzisiaj, bez względu na to, gdzie nas prowadzi na naszych rozbieżnych ścieżkach życia duchowego. Właśnie dlatego, że James widział to tak wyraźnie i potrafił wyartykułować z taką mocą, jego książka pozostaje w naszych czasach tak aktualna”⁷. W swej pracy pokazuję, że można uzasadnić aktualność dzieła Jamesa nie tylko w taki sposób, w jaki uczynił to Taylor.

Teza główna tej pracy brzmi: badania nad dziełem Jamesa należy prowadzić, znacząco przesuwając akcenty. Dotychczas odczytywano go głównie jako twórcę pragmatyzmu, a w tym kontekście – jako autora kontrowersyjnej koncepcji prawdy. Tymczasem James to przede wszystkim myśliciel religijny, filozof, który podejmuje namysł nad fundamentalnymi zagadnieniami natury ludzkiej. Jego filozofia nie daje się sprowadzić do ograniczonej koncepcji teoretycznej, dotyczącej jedynie kwestii natury prawdy. Pragmatyzm jest tylko jednym z narzędzi, dzięki którym

⁵ Ch. Taylor: *Oblicza religii dzisiaj*. Tłum. A. Lipszyc. Tłum. przejrzał Ł. Tischner. Kraków 2002.

⁶ P. Socha w swej przedmowie do nowego wydania dzieła Jamesa wymienia – za Wulffem – sześć podstawowych zarzutów: „[...] pomijanie normalnego doświadczenia, pominięcie czynników instytucjonalnych i historycznych, przypisywanie nadmiernej roli uczuciom, włączenie patologii, odwołanie się do czynników podświadomych i postawienie tez filozoficznych. Wydaje się, że zarzuty te można równie dobrze uznać za zalety dzieła Jamesa”. P. Socha: *Doświadczenia religijne po 100 latach*. W: W. James: *Doświadczenia religijne*. Tłum. J. Hempel. Kraków 2001, s. XIX.

⁷ Ch. Taylor: *Oblicza religii dzisiaj...*, s. 89.

James miał nadzieję zbliżyć się do rozwiązania nurtujących go pytań. Pytania te dotyczyły jednej podstawowej kwestii, a mianowicie zagadnienia natury ludzkiego doświadczenia. Pytał o to już w swym pierwszym dziele – *The Principles of Psychology*, które ukazało się w 1890 roku. Pytanie to przewija się przez całą jego twórczość filozoficzną, trwającą zaledwie 20 lat, aż do śmierci w 1910 roku.

Rozdział pierwszy jest odczytaniem *The Varieties of Religious Experience...* w świetle najnowszych badań, które prowadzono w ciągu ostatnich 25 lat. Skupiam się w nim na obecnych w tym dziele, acz rozproszonych, wątkach filozoficznych, pokazując, że pomimo iż pozostało jedynie zapowiedzią szerszej syntezy filozoficznej, buduje podstawy późniejszych rozważań Jamesa dotyczących filozofii religii. W rozdziale drugim zatrzymuję się nad pragmatyzmem Jamesa, ale czynię to tylko w takim wymiarze, jaki jest konieczny dla rozjaśnienia jego intuicji zawartych już w *The Varieties of Religious Experience...* W rozdziale trzecim pokazuję badania nad świadomością i doświadczeniem religijnym w świetle filozofii radykalnego empiryzmu. I wreszcie rozdział czwarty to analiza syntezy religijnej myśli Jamesa, zawartej w *A Pluralistic Universe...*

Zajmuję się myślą Jamesa w ostatniej fazie jego twórczości, czasem tylko odwołując się do jego wcześniejszych dzieł. Swoją analizę prowadzę, podążając drogą wyznaczoną kolejnymi dziełami Jamesa, publikowanymi po 1902 roku. Zgłębiam w ten sposób meandry jego myśli, nie starając się rekonstruować całości, która nie powstała, lecz badając zmaganie się Jamesa z kolejnymi problemami. Podobnie bowiem, jak próżno szukać w *The Varieties of Religious Experience...* definicji doświadczenia religijnego, którym by posługiwał się James, a pomimo to po lekturze książki wiemy, jak rozumiał doświadczenie religijne, tak i zapoznając się z jego kolejnymi dziełami, nie znajdujemy spójnego wykładu filozofii religii, a jednak wiemy, w jakim kierunku podążała jego myśl.

Indeks osobowy

- A**
Allen Barry 96, 190
Allport Gordon 45
Albert Karl 177, 190
d'Aquili Eugene G. 71, 190
Arnold Matthew 34
Arystoteles 108, 110, 190
Ayer Alfred J. 27, 84, 139, 190
Augustyn św. 39
Azarewicz Krzysztof 177, 190
- B**
Baldwin James Mark 111
Baran Bogdan 20, 106, 190, 191
Barnard William G. 8, 22, 47–49, 56, 61, 67, 99, 153, 158, 161, 165, 166, 170, 178, 186, 190
Bartoś Tadeusz 97, 98, 101, 190
Barzun Jacques 127, 190
Baszniak Tadeusz 27, 139, 190
Beaurain de Karol 87, 191
Bergson Henri 109, 145, 152, 167, 177
Berkeley George 35, 128, 136
Bernheim Hippolyte 44
Binet Alfred 44
Bjork Daniel W. 26, 191
Blood Benjamin Paul 187
Böhme Jakob 177
Bowers Fredson 189
- Buczyńska-Garewicz Hanna 81, 82, 113, 130, 131, 136, 138, 155, 190, 191
Budda 126, 181, 193
Burkert Walter 70, 191
Burkhardt Frederick H. 189
- C**
Caird John 70
Cairns-Smith A.-G. 111, 191
Capps Donald 16, 37, 194
Carlson Thomas 113
Carmody Denise Lardner 59, 191
Carmody John Tully 59, 191
Carrete Jerome 45, 195
Chwedeńczuk Bohdan 84, 125, 142, 191, 192, 194
Cichowicz Stanisław 167, 193
Clifford William Kingdon 152
Coe G. A. 41
Copleston Frederick 142, 191
Corti Walter Robert 129, 194
Croce Paul Jerome 27, 194
Czandrakirti 180
- D**
Darwin Karol 20, 27, 29, 52, 56, 113, 114, 191
Davies Brian 8, 191
Dekert Tomasz 183

- Demokryt 126
 Dewey John 137, 192
 Dilworth David 143
 Dittes James E. 24, 26, 29
 Dobrowolski Jacek 60, 192
 Duliński Tomasz 16
 Dupré Louis 54, 191
 Dziwisz Marian 178, 191
- E**
 Edwards Paul 152, 191
 Emerson Ralph Waldo 35
- F**
 Fechner Gustav Theodor 145, 152, 163–166, 168, 170, 172, 174, 177, 187, 191
 Ferrari Michel 56, 190
 Filipczuk Michał 105, 116, 149, 190, 192
 Flournoy Théodore 87, 102, 191
 Fontinell Eugene 173–175, 185, 191
 Ford Marcus Peter 135, 136, 154, 155, 168, 174, 191
 Forman Robert K.C. 59, 61, 191, 194
 Franciszek św. 34
 Frank Daniel H. 178, 191
 Frankenberry Nancy 106, 191
 Franzese Sergio 80, 191
 Freud Sigmund 25, 46, 64, 191
- G**
 Gadamer Hans-Georg 106–108, 191
 Galewicz Włodzimierz 34, 113, 149, 187, 190
 Galileusz 24
 Gene Blocker H. 144, 145, 191
 Gifford Adam 16
 Gilson Étienne 125, 192
 Grobler Adam 34, 84, 113, 149, 187, 190
 Grof Stanislav 175, 192
 Gromska Daniela 110, 190
 Grzegorzcyk Justyna 110, 192
 Gudmunsen Chris 180, 192
 Gurney Edward 44
 Gutowski Piotr 105, 109, 110, 118, 137, 139, 192
- H**
 Halbfass Wilhelm 14, 192
 Hartmann Eduard von 46, 192
 Hartmann Nicolai 96
 Hegel Georg Wilhelm Friedrich 162, 176
 Hempel Jan 10, 20, 65, 190, 194
 Hering Jean 54
 Hess Grzegorz 63, 192
 Heymans Gerardus 152, 192
 Hick John 110, 116, 192
 Hume David 27, 39, 126, 128, 130, 181, 192, 193
- I**
 Izaak Israeli 97
- J**
 Jacobs Janet L. 16, 194
 Jakubczak Krzysztof 59, 193
 Jakubczak Marzena 178, 179, 192
 James Henry 14, 16
 James Henry Sr. 48
 James William *passim*
 Jan od Krzyża św. 32, 193
 Janet Jules 44
 Janet Pierre 44
 Janiszewska Joanna 58, 194
 Jaspers Karl 177
 Jaworski Wit 178, 191
 Jayatilleke K.N. 178
 Johnson Mark 83, 193
 Jung Carl Gustav 30, 65, 192, 194
- K**
 Kallen Horace Meyer 152, 192
 Kania Ireneusz 58, 193
 Kant Immanuel 33, 95, 112, 155, 158
 Kapleau Philip 60, 192
 Katz Steven T. 59, 60, 192, 193
 Kiwka Mirosław ks. 59, 192
 Koch Christof 63, 192
 Kohelet 37
 Kostyło Piotr 190
 Kozłowski Władysław Mieczysław 93, 112, 160, 190
 Kozyra Agnieszka 143, 145, 146, 192
 Kraemer Felicitas 80, 191
 Krawcowicz Barbara 7, 115, 192

Krueger Joel W. 143–147, 193
Krzyszowski Tomasz P. 83, 193
Kupis Bogdan 175, 193
Kurpiewski Wiesław 126, 193

Lakoff George 83, 193
Lamberth David C. 8, 21, 49, 72,
109, 121–124, 150, 152, 153, 193
Langan Thomas 125, 192
Lavoisier Antoine 24
Leaman Olivier 178, 191
Leibniz Gottfried Wilhelm 126, 137,
167, 193
Leuba James H. 16, 40, 48, 49
Levison Henry Samuel 8, 26, 29, 34,
39, 50, 53, 80, 86, 114, 193
Lewandowska Sabina 54, 191
Lewiński Piotr 111, 191
Lipszyc Adam 10, 194
Locke John 128
Lotze Rudolf Herman 152
Lovelock James 164, 193
Loy David 176, 177, 193
Loyola Ignacy św. 68
Luter Marcin 49

Łaciak Piotr 149, 194
Łukasiewicz Jan 27, 192

Majlert Zofia 56, 191
Marzęcki Józef 177, 190
Mathur D.C. 181, 193
Maurer Armand A. 125, 194
McDermott John J. 129, 183, 186,
193
McGinn Bernard 172, 183, 186, 193
Mercier Charles 25
Mikołaj z Kuzy 58, 193
Mirandola Giovanni Pico Della 93,
193
Mistrz Eckhart 68, 172, 177
Moore John Morrison 14
Morse Frances de 17, 26, 74
Moszczeńska Izabela 190
Murphy Gardner 45
Musiał Adam 118, 194

Myers Frederic William Henry 42,
44, 45, 64, 72, 76
Myers Gerald Eugene 20, 25, 43, 57,
62, 80, 83, 84, 109, 117, 133, 136,
137, 140, 153, 167, 175, 193

Nagardżuna 178, 180, 192
Nerczuk Zbigniew 93, 193
Newberg Andrew B. 71, 190
Newman Francis William 34
Niebuhr Reinhold R. 19, 46
Nietzsche Friedrich 30, 53, 95, 193
Nikuli Z.L. 178
Nishida Kitarō 5, 142–147, 192, 193
Noras Andrzej Jan 96, 192
Nowakowska Monika 14, 192

Oakeshott Michael 106, 193
Olszewski Michał 66, 93, 193, 194
Otto Rudolf 16, 57, 175, 193

Papini Giovanni 87
Paulsen Friedrich 152
Pawłowski Krzysztof J. 32, 181, 191,
193
Perry Ralph Barton 14, 125, 128,
153, 154, 193
Pierce Charles Sanders 81, 85, 113,
114, 152
Piotrowski Robert 14, 192
Piróg Mirosław 30, 66, 105, 149,
194
Platon 33, 107, 126, 194
Plotyn 66, 177, 194
Popowski Wacław J. 8, 191
Powers John 58, 194
Pratt James Bisset 16
Prokopiuk Jerzy 103, 194
Przybysławski Artur 147, 194
Pseudo-Dionizy Areopagita 68
Putnam Hilary 84, 194
Putnam Ruth Anna 19, 110, 191

Ramakrishna 57
Rankin Henry William 16
Rappaport Roy A. 118, 194

- Renan Ernst 30
 Reni Guido 31
 Renouvier Charles Bernard 152
 Reszke Robert 25, 65, 191, 192
 Rogers H.J. 183
 Rousseau Jean Jacques 34
 Royce Josiah 152
 Rudavsky T.M. 178
 Russell Bertrand 84, 176, 194
 Ryszkiewicz Marcin 178
- S**acha-Piekło Małgorzata 59, 193
 Sajdak Paweł 178, 191
 Schiller Ferdinand Canning Scott 18, 101, 102, 152
 Schleiermacher Friedrich Daniel Ernst 103, 194
 Scholem Gershom 177, 194
 Schopenhauer Artur 30, 46
 Seth Andrew 16
 Shamdasani Sonu 45
 Shaw Miranda 181, 194
 Siegfred Charlene Haddock 128, 194
 Sieradzan Jacek 178, 191
 Sikora Tomasz 118, 194
 Simon Linda 16, 194
 Skrupskelis Ignas K. 189
 Smagacz Henryk 180, 195
 Smart Ninian 59
 Smith Huston 135, 194
 Smith John E. 8, 14, 53, 72, 89, 194
 Socha Paweł 10, 194
 Sowiński Grzegorz 53, 193
 Spencer Herbert 20, 27, 35, 53
 Spinoza Baruch 137
 Stace Walter Terence 59
 Stachowski Ryszard 137, 194
 Stańczyk Agnieszka 190
 Starbuck Edwin Diller 16, 40, 47
 Starling Christopher L. 144, 145, 191
 Stefański Ryszard 105, 194
 Streng Francis 180
 Strong Ch.A. 152, 153, 194
 Stróżyński Mateusz 66, 194
 Stumpf Carl 19
- Suckiel Ellen Kappy 8, 15, 53, 72, 89, 194
 Szczubiałka Michał 27, 81, 94, 114, 122, 155, 190
 Szuster Natalia 144, 191
 Szyjewski Andrzej 32, 118, 194
 Szymańska Beata 179, 186, 192, 195
 Szymański Sebastian 172, 193
- T**aylor Charles 10, 194
 Taylor Eugene 45, 63, 64, 194, 195
 Tillich Paul 30, 195
 Tischner Łukasz 10, 194
 Tokarski Stanisław 57, 195
 Tomasz z Akwinu 96, 97
 Troeltsch Ernst 183
 Trzciniński Łukasz 89, 136, 178, 186, 195
 Trzcionkowski Lech 70, 191
 Twardowski Kazimierz 27, 192
 Tylor Edward Burnett 32
- U**lińska Ewa Maria 135
- W**esley John 41
 Whitman Walt 35
 Wierciński Andrzej 51, 89, 118, 178, 195
 Williams Paul 180, 181, 195
 Wilshire Bruce 110
 Wittgenstein Ludwig 115
 Witwicki Władysław 107, 110, 190, 192, 194
 Wojnakowski Ryszard 177, 194
 Wolter 30
 Wulff David M. 14, 71, 195
 Wundt Wilhelm 152
- Z**aćwilichowska Krystyna 56, 191
 Zaehner Robert Charles 57, 59, 195
 Zagrodzki Michał 21, 122, 168, 194
 Zaleski Carol 29
 Zalewski Sylwester 125, 192
 Ziemińska Renata 118, 192
 Ziemiński Ireneusz 118, 192
 Znamierowski Czesław 128, 192
 Zychowicz Julian 30, 195

William James' philosophy of religious experience

S u m m a r y

William James is one of the greatest American philosophers. His role and influence on the 20th century philosophy is difficult to overestimate. However, he is mainly known as the creator of pragmatism and a controversial pragmatic conception of truth. The main thesis of this book is the statement that studies on James' philosophy have to be conducted with the transfer of emphasis from James as a creator of pragmatism to James as a researcher of a religious experience. It focuses primarily on the last period of his writings, that started publication in 1902 – *The Varieties of Religious Experience* – still up-to-date work on which the psychology of religion is founded. Earlier works by James are recalled only occasionally to prove the continuity of his thought. The subtitle *The Varieties of Religious Experience is: A Study in Human Nature*. It points to the central issue of James' philosophy of religion raised in the book that is – showing the relations between a religious experience and a human nature. James is above all interested in the religious experience of man. He does not deal with institutions and religious doctrines, treating them as secondary forms in relation to experience. His interest in religious experience, not the doctrines of religion, derives directly from his empiricism. Religious experience is for James not only an expression of human contact with the transcendence, is also a way of expression of human nature. Thanks to it, studying a diversity of religious experiences, there is the possibility of closer examination of human nature. According to James, the root of religious experience is the mystical experience. In the mystical experience we deal with a manifestation of the deepest reserves of human nature. This means that the image of the world the mystics give us, is an image that is somehow “filtered” through the deepest layers of human nature and expresses it. The answer given by the mystics, in response to their experiences is at the same time an expression of how they perceive the *sacrum* and how they perceive the role of man in relation to it. Metaphysical architectonics of reality deriving from mystics' reports is at the same time the archeology of depths of human nature.

The first chapter discusses the basic philosophical problems dealt with in *The Varieties of Religious Experience* and consequently developed by James in his next

works. The most important of these issues is pragmatic verification of the truthfulness of the religious experience and James' philosophy of mysticism discussed in the context of a contemporary constructivist and universalistic approach. The analysis in this chapter are based on the latest studies on James' philosophy, conducted especially during the last 25 years by such researchers as G.W. Bernard, Ch. Lamberth, H.S. Levison, E.K. Suckiel, and J. Smith. The next chapters take the issues, outlining the role of a pragmatic conception of truth and metaphysics of a *pluralistic panpsychism* respectively in the analysis of a religious subject-matter. Late James is thus the thinker who developed the original concept of metaphysics called the radical empiricism. He set itself the goal of developing a holistic metaphysical system which would take into consideration the philosophical study on man, his physical and mental nature on the one hand, and would leave open a possibility of the recognition of the existence of God and religious interpretations of reality on the other. The third chapter shows how the texts collected in the posthumously published volume of *Essays in Radical Empiricism* and the analyses of pure experience conducted there by James can be used to interpret the mystical experience.

A *Pluralistic Universe*, the last text published during the lifetime of James, outlines a philosophical program, which aim was to conduct such a philosophical interpretation of an empirical reality, within the frame of which it will be possible to experience the world in a *homo religiosus* way, and, at the same time, in accordance with the modern scientific approach.

James understands religion as a necessary fact of the human experience of the world. Analysis of this work is made in chapter four. It portrays James as a religious thinker who takes reflection on fundamental issues of human nature in a metaphysical perspective, inspired by the work of G. Fechner. The basic categories for James' philosophy of religion: pluralism, intimate universe, compounding of consciousness, and finiteness of God are discussed there – by interpreting it in the perspective of the concept of E. Fontinell.

The study presented is not a reconstruction of James' philosophy of religion. Such a system has never been created and remained always just an outline. Rather the subsequent problems of philosophy of religion, raised by James whether in the psychological or metaphysical perspective are discussed here.

The aim was to show inspirations one can derive from the thought of James. The ending paragraphs of the chapter third and fourth, point to certain possibilities for further interpretations and research applications of his philosophy of religion. That is why there is a reference to the conceptions related to Buddhist philosophy.

The application of certain elements of James' metaphysics in the analysis of mystical experience, especially in the circle of the Eastern religions, which James did not know well, most visibly demonstrates the potential of his thought. The intention of the text was to show that James thought, despite the passage of over a hundred years after his death, is still up-to-date and can serve to the currently conducted studies on mystical experience.

James' analyses are though characterized by the depth of philosophical approach combined with an openness to empirical and psychological study of religious experience.

Mirosław Piróg

Die Philosophie der religiösen Erfahrung von William James

Zusammenfassung

William James ist einer der größten amerikanischen Philosophen. Seine Bedeutung und der Einfluss auf die Philosophie des 20. Jhs ist kaum zu überschätzen. Er ist aber besonders als Schöpfer des Pragmatismus und der kontroversen pragmatischen Konzeption der Wahrheit bekannt. Die Hauptthese des vorliegenden Buches lautet: der besondere Akzent in den Forschungen über die Philosophie soll nicht auf James als Schöpfer des Pragmatismus, sondern auf James als Erforscher der religiösen Erfahrung gelegt werden. Der Verfasser befasst sich vor allem mit der letzten Periode seiner Tätigkeit, die mit dem 1902 veröffentlichten aber heute noch aktuellen und die Religionspsychologie betreffenden Werk *The Varieties of Religious Experience* beginnt. Frühere Werke von James erwähnt er nur gelegentlich, um die Kontinuität der geistigen Entwicklung des Philosophen nachzuweisen. Der Untertitel des Werkes *The Varieties of Religious Experience* lautet: *A study in Human Nature* und zeugt davon, dass die Beziehung der religiösen Erfahrung zur menschlichen Natur das Hauptthema der Religionsphilosophie von James war. Der Philosoph interessierte sich vor allem für religiöse Erfahrung des Menschen und nicht für Institutionen und Religionsdoktrinen, die er im Vergleich zur Erfahrung als Nebenprodukte betrachtete. Seine Interesse für Religionserfahrung und nicht für Religionsdoktrinen ergab sich direkt aus seinem Empirismus. Religiöse Erfahrung war für James nicht nur der Ausdruck des Kontaktes eines Menschen mit der Transzendenz, sondern auch die Ausdrucksweise der menschlichen Natur. Wenn man also die Verschiedenheit von religiösen Erfahrungen untersucht, ist man im Stande, die menschliche Natur zu ergründen. James vertrat die Meinung, dass der Kern der religiösen Erfahrung die mystische Erfahrung ist. Bei mystischer Erfahrung kommt es zur Kundgebung von tiefsten Schichten der menschlichen Natur. Es heißt, dass das von den Mystikern dargestellte Weltbild sozusagen durch jene tiefsten Schichten der menschlichen Natur „gefiltet“ wird. Die Ansichten der Mystiker sind gleichzeitig ein Ausdruck dafür, wie sie das *Sacrum* selbst und die Rolle des Menschen dem *Sacrum* gegenüber betrachten. Die sich aus den Berichten der Mystiker ergebende meta-

physische Architektonik der Wirklichkeit ist zugleich eine Archäologie von den Tiefen der menschlichen Natur.

Im ersten Kapitel werden die grundlegenden von James in seinem Werk *The Varieties of Religious Experience* berührten und dann in seinen nächsten Werken entwickelten philosophischen Themen dargestellt. Die wichtigsten von ihnen sind: die pragmatische Verifizierung von der Wahrhaftigkeit der religiösen Erfahrung und die Philosophie der Mystik, welche hinsichtlich der gegenwärtigen konstruktivistischen und universalistischen Auffassung besprochen werden. Die in dem Kapitel angebrachten Analysen fußen auf neueste Forschungen über James Philosophie, die in den letzten 25 Jahren von solchen Forschern, wie: G.W. Barnard, Ch. Lamberth, H.S. Levison, E.K. Suckiel, J. Smith durchgeführt wurden. In nächsten Kapiteln werden die Rolle der pragmatischen Konzeption der Wahrheit und die Metaphysik des pluralistischen Panpsychismus (*pluralistic panpsychism*) hinsichtlich der Religion erörtert. In seinen späteren Lebensjahren war James zwar vor allem ein Denker, der eine originelle metaphysische Konzeption, nämlich den radikalen Empirismus (*radical empiricism*), entwickelte. Er setzte sich das Ziel, eine komplexe metaphysische Idee zu prägen, die einerseits philosophische Forschungen über den Menschen und dessen physischen u. psychischen Natur berücksichtigen würde, und andererseits für verschiedene Möglichkeiten der religiösen Deutung von der Wirklichkeit und für Anerkennung Gottes Daseins offen wäre.

Im dritten Kapitel zeigt der Verfasser auf, dass die im posthum veröffentlichten Band *Essays in Radical Empiricism* enthaltenen Texte und Analysen von der reinen Erfahrung (*pure experience*) bei der Deutung von mystischer Erfahrung behilflich sein können.

In dem letzten noch zu seinen Lebzeiten veröffentlichten Werk *A Pluralistic Universe* befindet sich der Abriss des philosophischen Programms von William James. Der Philosoph wollte die empirische Wirklichkeit philosophisch gesehen so interpretieren, dass man die Welt als *homo religiosus* aber zugleich im Einklang mit gegenwärtiger wissenschaftlicher Betrachtungsweise erleben könnte. Für James war Religion ein unabsetzbares und notwendiges Element der menschlichen Welterfahrung. Die Analyse des genannten Werkes wird zum Thema des vierten Kapitels. James erscheint hier als ein Religionsdenker, der fundamentale Fragen der menschlichen Natur hinsichtlich der von G. Fechners Werken inspirierten Metaphysik untersucht. Der Verfasser bespricht die für James Religionsphilosophie grundlegenden Kategorien: „Pluralismus“, „intim (*intimate*) Universum“, „Komplexität des Bewusstseins“ (*compounding of consciousness*) und „Gottes Endlichkeit“, indem er sie nach der Konzeption von E. Fontinelli auslegt.

Die von dem Verfasser durchgeführten Analysen sollten das System der Religionsphilosophie von James nicht rekonstruieren, denn ein solches System ist nie entstanden worden; es war immer nur ein Abriss. Er bespricht eher die von James berührten Fragen der Religionsphilosophie in psychologischer oder metaphysischen Hinsicht, um zu veranschaulichen, dass man sich von James Überlegungen inspirieren lassen kann. In Endteilen des dritten und vierten Kapitels zeigt der Verfasser, sich dabei auf buddhistische Philosophie berufend, dass es noch andere Möglichkeiten gibt, James Religionsphilosophie anders zu interpre-

tieren und sie zu Forschungszwecken anzuwenden. Wenn man bei der Analyse der mystischen Erfahrung manche Elemente der Metaphysik von James anwendet, besonders die der Ostreligionen entnommenen, mit denen James selbst nicht vertraut war, so kommt das ganze Potential seiner Gedanken zum Vorschein. Der Verfasser wollte beweisen, dass heutzutage fast hundert Jahre nach James Tode, seine Philosophie immer noch aktuell bleibt und kann bei gegenwärtigen Forschungen über die mystische Erfahrung behilflich sein. Die Ausführungen des Philosophen sind zwar durch philosophische Tiefe gekennzeichnet und eignen sich gut zu empirischer und psychologischer Ergründung der religiösen Erfahrung.

Na okładce fragment obrazu Andrzeja Urbanowicza *Oko w odblaskach kroczących*

Autor oraz Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
dziękują Panu Andrzejowi Urbanowiczowi
za wyrażenie zgody na publikację fragmentu dzieła.

Redaktor: Małgorzata Pogłódek

Projekt okładki: Paulina Tomaszewska-Ciepły

Redaktor techniczny: Barbara Arenhövel

Korektor: Aleksandra Gaździcka

Copyright © 2011 by
Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
Wszelkie prawa zastrzeżone

ISSN 0208-6336

ISBN 978-83-226-2026-7

Wydawca

Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego

ul. Bankowa 12B, 40-007 Katowice

www.wydawnictwo.us.edu.pl

e-mail: wydawus@us.edu.pl

Wydanie I. Ark. druk. 13,0. Ark. wyd. 15,5.

Papier offset. kl. III, 90 g   Cena 20 zł (+ VAT)

Łamanie: Pracownia Składu Komputerowego

Wydawnictwa Uniwersytetu Śląskiego

Druk i oprawa: PPHU TOTEM s.c.

M. Rejnowski, J. Zamiara

ul. Jacewska 89, 88-100 Inowrocław